

О. В. Косигіна,

**Канд..психол. н., завідувач кафедри
педагогіки та андрагогіки**

(Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти)

**Проблема взаємодії суб'єктів освітнього процесу в психологічних
теоріях ХХ століття**

У статті висвітлено місце і роль категорії взаємодії у класичних психологічних теоріях ХХ століття – теорії обміну, теорії символічного інтераціоналізму, когнітивізму, теорії психоаналізу, теорії балансу. Визначено зв'язок основних положень означених теорій з категорією взаємодії. Обґрунтовано значення класичних психологічних теорій для з'ясування сутності та змісту категорії взаємодії суб'єктів освітнього процесу

Ключові слова: взаємодія, суб'єкт освітнього процесу, психологічна теорія

Актуальність проблеми дослідження взаємодії у педагогічному процесі, незалежно від його типу, змісту, рівня і специфіки організації навчання і виховання, визначається змістом самого поняття взаємодії та його впливом на освіту як особливий соціальний інститут, який є транслятором інформаційних потоків та соціального міжпоколінневого досвіду. В умовах глобалізації освітніх процесів взаємодія набуває особливого міжкультурного, соціалізаційного значення; вона забезпечує діалог на рівні особистості, навчального закладу, соціальних груп, культурних громад тощо. Крім того, взаємодія суб'єктів освітнього процесу є підґрунтям для забезпечення якісної професійної підготовки фахівців, формування їх соціально-професійних, соціально-комунікативних, соціокультурних характеристик як носіїв суми

знань, умінь, навичок та особистісних якостей, необхідних для реалізації в тій чи іншій сфері життєдіяльності.

Стан дослідженості проблеми. До проблеми взаємодії в освітньому середовищі зверталися численні науковці як в Україні, так і за кордоном: О. Бодальов, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, В. Петровський, А. Брушлінський, Л. Лекторський та ін. До вивчення питань взаємодії в різних сферах людського буття долучалися як філософи та психологи, так і представники природничих та соціальних наук. Проте специфіка взаємодії суб'єктів освітнього процесу, особливо в контексті неперервної освіти та освіти дорослих залишається недостатньо вивченою, що й зумовлює необхідність актуалізації наукового пошуку в цій площині. Тому аналіз сучасних зарубіжних наукових теорій взаємодії уможливорює визначення провідних методологічних підходів до проблеми суб'єкт-суб'єктних основ педагогічної взаємодії в освітньому процесі.

Мета статті полягає в обґрунтуванні змісту та специфіки поняття взаємодії у класичних психологічних теоріях ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. *Взаємодія* визначається у словниково-довідниковій літературі («Політична психологія. Словник-довідник», 2004; «Філософська енциклопедія», 1998; «Словник практичного психолога», 1998 та ін.) [1-3] у найбільш широкому розумінні цього слова як процес впливу об'єктів один на одного; як універсальна форма зміни стану того чи іншого об'єкта. Таке широке тлумачення поняття взаємодії звучується у соціальній психології до її окреслення як характеристики наявних між людьми міжособистісних контактів у процесі спільної діяльності [4, с.102]. Тому соціальна психологія переважно концентрує свою увагу на *міжособистісній взаємодії* як різновиді загального феномена взаємодії.

Філософське тлумачення взаємодії зосереджене на категорії руху; тому у філософії взаємодія розглядається як об'єктивна й універсальна форма руху, розвитку, яка визначає існування й структурну організацію певної матеріальної системи [5, с.250]. Будучи процесом матеріальним, у

філософському розумінні взаємодія здійснюється у формі передачі матерії, руху й інформації. Просторово-часові характеристики взаємодії визначають її специфіку відносно швидкості, обсягу, тривалості тощо.

У *психологічній* науці взаємодія окреслюється як процес безпосереднього чи опосередкованого впливу соціальних об'єктів один на одного, що спричинює до їх взаємозв'язку та взаємозумовленості [6, с.31]. У цьому визначенні закладено суттєвий причинно-наслідковий характер поняття взаємодії, оскільки кожна зі сторін взаємодії виступає одночасно і причиною, і наслідком самого процесу взаємовпливу; таким чином відбувається розвиток всіх учасників процесу взаємодії та їхніх внутрішніх структур. Останнє міркування наводить на думку про системний характер процесу взаємодії в будь-якій сфері життєдіяльності та психічної діяльності індивідів.

Для характеристики феномена взаємодії у психології використовують два поняття: *зміст і стиль*. Зміст взаємодії визначається ключовими проблемами, явищами, темами, поняттями, навколо яких розгортається взаємодія. Стиль взаємодії визначає, яким чином відбувається взаємодія, якими специфічними процесуальними характеристиками вона наділена.

Навколо означених характеристик взаємодії зосереджені фактично всі зарубіжні теорії міжособистісної взаємодії, а саме: теорія обміну (Дж.Хоманса, П. Блау), теорія символічного інтераціоналізму (Дж.Мід, Г. Блумер), теорія управління враженнями (Е. Гоффман), теорія психоаналізу (З. Фрейд), когнітивізм (К. Левін, А. Ньюелл, Дж.Шоу), теорія балансу (Ф. Хайдер, Ньюком) та ін.

Розглянемо деякі з названих наукових теорій більш детально. Так, теорія обміну визначає соціальну поведінку як взаємодію двох чи більше людей, які перебувають у процесі неперервного обміну – як матеріального, так і нематеріального. Основи теорії обміну закладені в класичній теорії біхевіоризму (Дж. Уотсон, Т. Ейнворд, Е. Толмен та ін.). За основами цієї теорії, основне правило поведінки людини полягає в якомога більш частому

винагородженні поведінки людини, від чого, власне, залежить частота самої дії (положення про винагороду). При цьому важливою характеристикою міжособистісної взаємодії є співвідношення між витраченими зусиллями і отриманим схваленням: взаємодія потребує витрат ресурсів, але винагорода має бути більшою – тоді взаємодія може продовжуватися і повторюватися. Максимізація винагороди і мінімізація витрат стали основою не лише теорії біхевіоризму, але й теорії обміну [7]. За влучним твердженням М. Дойча, «інша людина з користі, яку вона приносить вам, не повинна отримати більше вигоди, ніж ваша» [8, с.82].

В основі теорії обміну лежить ще одне положення біхевіоризму – *положення про цінності*. За цим положенням, чим більш ціннісним для людини є отримання певного результату дії, тим більше вона буде прагнути реалізувати означену дію. При цьому біхевіористи виходять з міркувань про ситуації насичення-голодування (чим частіше отримувалася винагорода в минулому, тим менш цінним буде повторення такої само винагороди) й агресії-схвалення (якщо людина не отримує очікуваної винагороди або, тим більше, отримує замість неї покарання, то демонструє агресивну поведінку, результати якої стають для людини цінними) [9]. Дж.Хоманс, аналізуючи взаємодію з позицій біхевіоризму, висунув *принцип найменшого інтересу*, сутність якого полягає у тому, що найменша зацікавленість в продовженні взаємодії породжує найбільшу здатність диктувати умови взаємодії іншим її учасникам [10]. У випадку педагогічної взаємодії ця теза спонукає до висновку про можливість владних чи авторитарних відносин у взаємодії між учасниками освітнього процесу, оскільки владні відносини за принципом найменшого інтересу є проявами несиметричного обміну чи несиметричної взаємодії.

У теорії Дж.Хоманса виділяється шість основних аксіом (постулатів), які ми пов'язали з феноменом взаємодії і відобразили в таблиці 1.

Таблиця 1.

Взаємозв'язок аксіом (постулатів) теорії обміну з феноменом взаємодії

Аксиома теорії обміну	Сутність означеної аксіоми	Взаємозв'язок з феноменом взаємодії
Аксиома успіху	Відображає положення про винагороду і визначається тезою: чим частіше певні дії людини винагороджуються, тим частіше вони виконуються з певною частотою	Аксиома успіху відображає прагнення якомога частіше здійснювати взаємодію за умови постійної винагороди (схвалення, підтримки) за здійснену раніше взаємодію
Аксиома стимулу	Якщо в минулому певний стимул був пов'язаний з винагородою, то вибір дій у сьогоденні залежатиме від того, наскільки стимул буде схожий на отриманий у минулому	Якщо у процесі взаємодії у минулому використовувалися певні стимули і це приводило до успішної результативної взаємодії, то в сьогоденні людина орієнтуватиметься на такі само стимули
Аксиома цінностей	Відображає положення про цінності в теорії обміну і тезу: чим більшою є цінність результату дії людини, тим більш імовірна реалізація схожих дій в майбутньому	Якщо взаємодія між людьми становитиме для когось з них цінність, людина прагнутиме і надалі підтримувати цю взаємодію
Аксиома депривації-перенасичення	Якщо дія була винагороджена, то прагнення винагороди	Якщо взаємодія була результативною, успішною, то успіх і

	може відбуватися в іншій формі і інших діях	позитивний результат людина прагнучиме отримувати в інших формах взаємодії
Аксиома агресії-схвалення	Відповідає положенню про найменший інтерес: якщо дія не була винагороджена, може слідувати стан агресії і цей стан може стати більш прийнятним, аніж сама дія	У випадку негативного результату взаємодії у її учасників може сформуватися стан агресії і закріпитися як стійка поведінкова реакція на інших учасників взаємодії або на саму взаємодію у певній сфері (наприклад, сфері освіти)
Аксиома раціональності	Обираючи певний вид дії, людина, як правило, обирає співвідношення мінімізації зусиль і максимізації результату дії	У виборі взаємодії (її змісту, учасників, обсягу тощо) індивід обиратиме ту, яка потребуватиме якомога менше зусиль (інтелектуальних, комунікативних, психологічних) і передбачатиме найбільш якісний результат взаємодії

З теорією обміну безпосередньо пов'язана *теорія символічного інтеракціонізму*; на їх змістовому перетині, фактично, сформувалася теорія справедливого обміну. Теорія символічного інтеракціонізму розроблялася американським філософом Дж.Мідом і виходить з того, що люди у процесі

взаємодії реагують не лише на вчинки, але й на наміри інших, тобто можуть прогностично ці вчинки передбачати. У зв'язку з цим взаємодія окреслюється як неперервний діалог, у ході якого учасники спостерігають за діями один одного, осмислюють ці дії і відповідно реагують на них [11]. Дж. Мід визначив у структурі взаємодії дві підсистеми – «Я» (I) і «мене» (Me); до першої підсистеми він відніс суб'єктів соціальної взаємодії, які самовизначаються у відповідь на соціальні установки – свої та інших суб'єктів взаємодії. Другу підсистему вчений окреслив як комплекс установок, засвоених у результаті взаємодії з іншими людьми, при чому сприйнята внаслідок впливу думок, поглядів, міркувань інших людей [12].

У центрі взаємодії інтеракціоністи ставлять мову чи інші способи обміну інформацією, вважаючи, що за кожним словом чи іншим мовленнєвим знаком криється певне значення, про яке учасники взаємодії певним чином домовляються і використовують ці значення згідно з цілями взаємодії. Так реалізуються соціальні очікування від взаємодії, в центрі якої знаходяться ідеї, цінності, правила, норми, вірування; останні можуть змінюватися, відмирати, народжуватися саме в процесі взаємодії [13]. Результатом взаємодії в інтеракціонізмі проголошено соціальну структуру, яка виникає внаслідок співвідношення між «поверховими» і «глибокими» правилами її здійснення. При цьому поверховими правилами є самі соціальні норми, а глибокими – інтерпретаційні правила, завдяки яким виникають будь-які знаки і значення, суб'єкт-суб'єктні взаємини в навчанні та вихованні (А. Сікурел) [14].

У процесі взаємодії, як зазначається в символічному інтеракціонізмі, виробляються єдині критерії і стандарти поведінки людей один стосовно одного. Критерії поведінки, зрозумілі всім людям, Т. Парсонс назвав символічними посередниками; до них, на думку вченого, відносяться цінності, гроші, влада, закон [15]. За допомогою цих символічних посередників уможлиблюється регуляція соціальної взаємодії на основі соціально-економічних, політичних і соціокультурних критеріїв.

Особливості взаємодії між людьми аналізує також *теорія психоаналізу* З. Фрейда. Основні положення цієї теорії доводять, що в процесі взаємодії відтворюється дитячий досвід кожної людини та реалізуються поняття, засвоєні в ранньому дитинстві [16]. Домінація в дитинстві реакцій підлеглості призводить до небажання брати на себе відповідальність у взаємодії з іншими людьми в дорослому віці; при цьому домінують певні захисні реакції, серед яких науковці-психоаналітики виділяють кілька основних, безпосередньо пов'язаних з явищем взаємодії, як це представлено нами в таблиці 2.

Таблиця 2

Захисні механізми особистості (за теорією психоаналізу) та їх взаємозв'язок з категорією взаємодії

Захисний механізм	Сутність захисного механізму	Зв'язок з категорією взаємодії
Заперечення	Сутність механізму заперечення полягає у намаганні людини не помічати неприємну для неї дійсність і навіть заперечувати її.	У взаємодії може проявлятися як намагання заперечувати або не помічати критичні висловлювання на свою адресу, що часто призводить до згортання процесу взаємодії
Придушення	Виявляється у блокуванні внутрішніх стимулів, імпульсів, бажань, потягів і загроз, які викликають почуття провини, болю і сорому	У процесі взаємодії механізм придушення спрямований проти введення в її зміст думок, фактів, спогадів, пов'язаних з колишніми фрустраціями
Раціоналізація	Проявляє себе як спосіб виправдання діям, в тому числі таким, що	Механізм раціоналізації дозволяє узгодити способи взаємодії, які позірно

	неспіввіірні моральним нормам соціуму	суперечать прийнятим правилам її реалізації
Формування реакції	Полягає у самоприховуванні мотиву власної дії внаслідок розвитку мотивів протилежного типу	У процесі взаємодії може виявлятися у навмисній підтримці уважного ставлення до іншого суб'єкта взаємодії при реальній до нього ворожості
Проекція	Дозволяє приписувати іншим свої власні негативні чи не схвалювані якості	У процесі взаємодії механізм проекції виявляється у вигляді приписування іншим її учасникам своїх власних негативних якостей, властивостей і рис з метою невизнання їх належності до себе
Інтелектуалізація	В основі цього механізму лежить намагання уникнути загрози з боку іншого шляхом абстрагування від ситуації чи її причини	Взаємодія за механізмом інтелектуалізації відбувається в інтелектуальних абстрактних термінах, поняттях і категоріях, які дозволяють свідомо уникати конфлікту
Заміщення	У реалізації цього захисного механізму виявляється намагання суб'єкта дії переадресувати інстинктивний імпульс	У процесі взаємодії механізм заміщення виявляє себе як можливість переадресувати свої проблеми у суб'єктних взаєминах до іншої особи більш чи менш морально

	від більш до менш загрозливого	прийнятним способом

Теорія психоаналізу тлумачить категорію взаємодії у класичній формі науки першої половини ХХ століття. Більш пізні теорії часто покладаються на соціологічні чи філософські досягнення науковців, використовуючи такі загальнонаукові теоретичні конструкти, як когнітивізм, герменевтику та ін. У контексті теорії когнітивізму досить цікавим з точки зору окреслення поняття взаємодії є *теорія балансу (когнітивного балансу)*, за якою відносини у процесі взаємодії залежать від ставлення однієї людини до іншої; тому взаємодія між людьми знаходиться або в стані балансу, або в стані прагнення до нього [17]. Дисбаланс у взаємодії викликає у її суб'єктів стан напруженості і тому виникає необхідність відновити збалансованість взаємин. В центрі теорії балансу знаходяться «тріади»: 1) суб'єкт сприйняття (Р); 2) інший суб'єкт взаємодії (О); 3) об'єкт взаємодії (Х). Різні варіанти взаємодії елементів тріади складають т.зв. «когнітивне поле», а завданням процесу взаємодії є її збалансованість. На прикладі сфери освіти когнітивне поле може включати педагога (О), учня\студента (Р) та навчальний предмет як об'єкт взаємодії (Х). Тріади можуть множитися внаслідок взаємодії з іншими такими само тріадами, створювати групи тріад тощо; таким чином можна розглядати процес взаємодії у групах з численними суб'єктами. За висновками засновника цієї теорії Ф. Хайдера когнітивна структура буде вважатися збалансованою, якщо в ній позитивні відношення будуть транзитивними (наприклад: «друг моїх друзів – мій друг»), а негативні – нетранзитивними (наприклад: «я не сприймаю друга мого друга») [18, с.7]. Таким чином, транзитивність у теорії балансу розглядається як характеристика взаємодії, коли відбувається перехід позитивного (чи навпаки, негативного) ставлення однієї людини до іншої, на третю особу, до якої починають ставитися відповідно.

Цікавим з точки зору категорії взаємодії є соціально-психологічне трактування поняття транзитивності, за яким розглядається транзитивне суспільство як множина численних взаємодій, де діють системні закономірності попередніх суспільних відносин, але вже проявляють себе закономірності нового соціуму [19]. У такому соціумі чітко виявляє себе криза ідентичності, за якої втрачається зміст і сутність соціальних категорій і норм, належних людині протягом довгого часу. Зауважимо, що в умовах глобалізаційних процесів в освіті криза ідентичності неминуха і накладає свій відбиток на явище взаємодії у будь-якому його вияві і за наявності у взаємодії будь-яких суб'єктів.

Висновок. У результаті науково-теоретичного аналізу провідних психологічних та соціально-психологічних теорій (теорія обміну, теорія символічного інтераціоналізму, теорія управління враженнями, психоаналіз, когнітивізм, теорія балансу) з'ясовано, що категорія взаємодії присутня у змісті кожної з них імпліцитно і відображає їх змістову та процесуальну сторони. Для комплексного аналізу категорії взаємодії важливо, однак, залучити також соціологічні й філософські теорії взаємодії, що й складає *перспективу наших подальших досліджень.*

Література:

1. Голев С. В. Политическая психология. Словарь-справочник / С. В. Голев. – Херсон: ОМУРЧ Украина ХФ, 2004. – 164 с.
2. Кемеров В. Философская энциклопедия / В. Кемеров. – М. : Панпринт, 1998. – 434 с.
3. Головин С. Словарь практического психолога / С. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 448 с.
4. Косолапов Н. А. Социальная психология и международные отношения / Н. А. Косолапов : монография. – М. : Наука, 1983. – 286 с.
5. Философская энциклопедия : в 5 т. – М. : Изд-во Советская энциклопедия, 1960-1970. – Т.1. – 1960. – 988 с.

6. Магун В. С. Потребности и психология социальной деятельности личности / В. Магун. – Л. : Наука, 1983. – 176 с.
7. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко : підручник. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.
8. Deutsch M. Theories in social psychology / Deutsch M., Krauss R.M. – New York: Basic Books, 1965. – p.82.
9. Современная и зарубежная социальная психология. Тексты / Под ред. Г. М. Андреевой. – М. : Просвещение, 1984. – 388 с.
10. Костандов Э.А. О физиологических механизмах «психологической защиты» и безотчетных эмоциях / Э. А. Констандов // Бессознательное. – В 3 т. – Т. 1. – Тбилиси : ТГУ, 1978. – С. 635 - 651.
11. Мид Дж. Избранное / Сб. переводов; РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отделение социологии и социальной психологии; Сост. и перев. В. Г. Николаев; Отв.ред. Д. В. Ефременко. – М. : РАН ИНИОН, 2009. – 290 с.
12. История социологии в Западной Европе и США: учебник для вузов / Отв.ред. Г. В. Осипов. – М. : НОРМА, 2001. – 576 с.
13. Психология личности: словарь-справочник / под. ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 201 с.
14. Фройджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Р. Фройджер, Дж.Фейдимен. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2004. – 608 с.
15. Парсонс Т. Общетеоретические проблемы психологии / Т. Парсонс // Р.К. Мертон, Л.Брум., Л.С. Котрелл (ред.) Социология сегодня: Проблемы и перспективы. – М.: Прогресс, 1965. – С.25-67.
16. Хьелл Л. Теории личности / Хьелл Л., Зиглер Д. – СПб. : Питер, 1997. – 554 с.
17. Андреева Г.М., Зарубежная социальная психология XX столетия / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 2002. – 336 с.

18. Дубовская Е.М. Транзитивность общества как фактор социализации личности / Е. М. Дубовская // Психологические исследования. – 2014. Т. 7. – № 36. – С. 7.
19. Марцинковская Т.Д. Феноменология и механизмы развития: историко-генетический поход / Т. Д. Марцинковская // Психологические исследования. – 2012. – 5(24). – электронный ресурс. – режим доступа: <http://psystudy.ru>

Косыгина Е. В. Проблема взаимодействия субъектов образовательного процесса в психологических теориях XX века

В статье представлено место и роль категории взаимодействия в классических психологических теориях XX века – теории обмена, теории символического интеракционизма, когнитивизма, теории психоанализа, теории баланса. Определена связь основных положений этих теорий с категорией взаимодействия. Обосновано значение классических психологических теорий для определения сущности и содержания категории взаимодействия субъектов образовательного процесса.

Ключевые слова: взаимодействие, субъект образовательного процесса, психологическая теория

УДК 378 (477.54)

О. В. Косигіна,

**Канд..психол. н., завідувач кафедри
педагогіки та андрагогіки**

(Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти)

**Проблема взаємодії суб'єктів освітнього процесу в психологічних
теоріях ХХ століття**

У статті висвітлено місце і роль категорії взаємодії у класичних психологічних теоріях ХХ століття – теорії обміну, теорії символічного інтераціоналізму, когнітивізму, теорії психоаналізу, теорії балансу. Визначено зв'язок основних положень означених теорій з категорією взаємодії. Обґрунтовано значення класичних психологічних теорій для з'ясування сутності та змісту категорії взаємодії суб'єктів освітнього процесу

Ключові слова: взаємодія, суб'єкт освітнього процесу, психологічна теорія

Актуальність проблеми дослідження взаємодії у педагогічному процесі, незалежно від його типу, змісту, рівня і специфіки організації навчання і виховання, визначається змістом самого поняття взаємодії та його впливом на освіту як особливий соціальний інститут, який є транслятором інформаційних потоків та соціального міжпоколінневого досвіду. В умовах глобалізації освітніх процесів взаємодія набуває особливого міжкультурного, соціалізаційного значення; вона забезпечує діалог на рівні особистості, навчального закладу, соціальних груп, культурних громад тощо. Крім того, взаємодія суб'єктів освітнього процесу є підґрунтям для забезпечення якісної професійної підготовки фахівців, формування їх соціально-професійних, соціально-комунікативних, соціокультурних характеристик як носіїв суми

знань, умінь, навичок та особистісних якостей, необхідних для реалізації в тій чи іншій сфері життєдіяльності.

Стан дослідженості проблеми. До проблеми взаємодії в освітньому середовищі зверталися численні науковці як в Україні, так і за кордоном: О. Бодальов, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, В. Петровський, А. Брушлінський, Л. Лекторський та ін. До вивчення питань взаємодії в різних сферах людського буття долучалися як філософи та психологи, так і представники природничих та соціальних наук. Проте специфіка взаємодії суб'єктів освітнього процесу, особливо в контексті неперервної освіти та освіти дорослих залишається недостатньо вивченою, що й зумовлює необхідність актуалізації наукового пошуку в цій площині. Тому аналіз сучасних зарубіжних наукових теорій взаємодії уможливорює визначення провідних методологічних підходів до проблеми суб'єкт-суб'єктних основ педагогічної взаємодії в освітньому процесі.

Мета статті полягає в обґрунтуванні змісту та специфіки поняття взаємодії у класичних психологічних теоріях ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. *Взаємодія* визначається у словниково-довідниковій літературі («Політична психологія. Словник-довідник», 2004; «Філософська енциклопедія», 1998; «Словник практичного психолога», 1998 та ін.) [1-3] у найбільш широкому розумінні цього слова як процес впливу об'єктів один на одного; як універсальна форма зміни стану того чи іншого об'єкта. Таке широке тлумачення поняття взаємодії звучується у соціальній психології до її окреслення як характеристики наявних між людьми міжособистісних контактів у процесі спільної діяльності [4, с.102]. Тому соціальна психологія переважно концентрує свою увагу на *міжособистісній взаємодії* як різновиді загального феномена взаємодії.

Філософське тлумачення взаємодії зосереджене на категорії руху; тому у філософії взаємодія розглядається як об'єктивна й універсальна форма руху, розвитку, яка визначає існування й структурну організацію певної матеріальної системи [5, с.250]. Будучи процесом матеріальним, у

філософському розумінні взаємодія здійснюється у формі передачі матерії, руху й інформації. Просторово-часові характеристики взаємодії визначають її специфіку відносно швидкості, обсягу, тривалості тощо.

У *психологічній* науці взаємодія окреслюється як процес безпосереднього чи опосередкованого впливу соціальних об'єктів один на одного, що спричинює до їх взаємозв'язку та взаємозумовленості [6, с.31]. У цьому визначенні закладено суттєвий причинно-наслідковий характер поняття взаємодії, оскільки кожна зі сторін взаємодії виступає одночасно і причиною, і наслідком самого процесу взаємовпливу; таким чином відбувається розвиток всіх учасників процесу взаємодії та їхніх внутрішніх структур. Останнє міркування наводить на думку про системний характер процесу взаємодії в будь-якій сфері життєдіяльності та психічної діяльності індивідів.

Для характеристики феномена взаємодії у психології використовують два поняття: *зміст і стиль*. Зміст взаємодії визначається ключовими проблемами, явищами, темами, поняттями, навколо яких розгортається взаємодія. Стиль взаємодії визначає, яким чином відбувається взаємодія, якими специфічними процесуальними характеристиками вона наділена.

Навколо означених характеристик взаємодії зосереджені фактично всі зарубіжні теорії міжособистісної взаємодії, а саме: теорія обміну (Дж.Хоманса, П. Блау), теорія символічного інтераціоналізму (Дж.Мід, Г. Блумер), теорія управління враженнями (Е. Гоффман), теорія психоаналізу (З. Фрейд), когнітивізм (К. Левін, А. Ньюелл, Дж.Шоу), теорія балансу (Ф. Хайдер, Ньюком) та ін.

Розглянемо деякі з названих наукових теорій більш детально. Так, теорія обміну визначає соціальну поведінку як взаємодію двох чи більше людей, які перебувають у процесі неперервного обміну – як матеріального, так і нематеріального. Основи теорії обміну закладені в класичній теорії біхевіоризму (Дж. Уотсон, Т. Ейнворд, Е. Толмен та ін.). За основами цієї теорії, основне правило поведінки людини полягає в якомога більш частому

винагородженні поведінки людини, від чого, власне, залежить частота самої дії (положення про винагороду). При цьому важливою характеристикою міжособистісної взаємодії є співвідношення між витраченими зусиллями і отриманим схваленням: взаємодія потребує витрат ресурсів, але винагорода має бути більшою – тоді взаємодія може продовжуватися і повторюватися. Максимізація винагороди і мінімізація витрат стали основою не лише теорії біхевіоризму, але й теорії обміну [7]. За влучним твердженням М. Дойча, «інша людина з користі, яку вона приносить вам, не повинна отримати більше вигоди, ніж ваша» [8, с.82].

В основі теорії обміну лежить ще одне положення біхевіоризму – *положення про цінності*. За цим положенням, чим більш ціннісним для людини є отримання певного результату дії, тим більше вона буде прагнути реалізувати означену дію. При цьому біхевіористи виходять з міркувань про ситуації насичення-голодування (чим частіше отримувалася винагорода в минулому, тим менш цінним буде повторення такої само винагороди) й агресії-схвалення (якщо людина не отримує очікуваної винагороди або, тим більше, отримує замість неї покарання, то демонструє агресивну поведінку, результати якої стають для людини цінними) [9]. Дж.Хоманс, аналізуючи взаємодію з позицій біхевіоризму, висунув *принцип найменшого інтересу*, сутність якого полягає у тому, що найменша зацікавленість в продовженні взаємодії породжує найбільшу здатність диктувати умови взаємодії іншим її учасникам [10]. У випадку педагогічної взаємодії ця теза спонукає до висновку про можливість владних чи авторитарних відносин у взаємодії між учасниками освітнього процесу, оскільки владні відносини за принципом найменшого інтересу є проявами несиметричного обміну чи несиметричної взаємодії.

У теорії Дж.Хоманса виділяється шість основних аксіом (постулатів), які ми пов'язали з феноменом взаємодії і відобразили в таблиці 1.

Таблиця 1.

Взаємозв'язок аксіом (постулатів) теорії обміну з феноменом взаємодії

Аксиома теорії обміну	Сутність означеної аксіоми	Взаємозв'язок феноменом взаємодії	3
Аксиома успіху	Відображає положення про винагороду і визначається тезою: чим частіше певні дії людини винагороджуються, тим частіше вони виконуються з певною частотою	Аксиома успіху відображає прагнення якомога частіше здійснювати взаємодію за умови постійної винагороди (схвалення, підтримки) за здійснену раніше взаємодію	
Аксиома стимулу	Якщо в минулому певний стимул був пов'язаний з винагородою, то вибір дій у сьогоденні залежатиме від того, наскільки стимул буде схожий на отриманий у минулому	Якщо у процесі взаємодії у минулому використовувалися певні стимули і це приводило до успішної результативної взаємодії, то в сьогоденні людина орієнтуватиметься на такі само стимули	
Аксиома цінностей	Відображає положення про цінності в теорії обміну і тезу: чим більшою є цінність результату дії людини, тим більш імовірна реалізація схожих дій в майбутньому	Якщо взаємодія між людьми становитиме для когось з них цінність, людина прагнутиме і надалі підтримувати цю взаємодію	
Аксиома депривації-перенасичення	Якщо дія була винагороджена, то прагнення винагороди	Якщо взаємодія була результативною, успішною, то успіх і	

	може відбуватися в іншій формі і інших діях	позитивний результат людина прагнучиме отримувати в інших формах взаємодії
Аксиома агресії-схвалення	Відповідає положенню про найменший інтерес: якщо дія не була винагороджена, може слідувати стан агресії і цей стан може стати більш прийнятним, аніж сама дія	У випадку негативного результату взаємодії у її учасників може сформуватися стан агресії і закріпитися як стійка поведінкова реакція на інших учасників взаємодії або на саму взаємодію у певній сфері (наприклад, сфері освіти)
Аксиома раціональності	Обираючи певний вид дії, людина, як правило, обирає співвідношення мінімізації зусиль і максимізації результату дії	У виборі взаємодії (її змісту, учасників, обсягу тощо) індивід обиратиме ту, яка потребуватиме якомога менше зусиль (інтелектуальних, комунікативних, психологічних) і передбачатиме найбільш якісний результат взаємодії

З теорією обміну безпосередньо пов'язана *теорія символічного інтеракціонізму*; на їх змістовому перетині, фактично, сформувалася теорія справедливого обміну. Теорія символічного інтеракціонізму розроблялася американським філософом Дж.Мідом і виходить з того, що люди у процесі

взаємодії реагують не лише на вчинки, але й на наміри інших, тобто можуть прогностично ці вчинки передбачати. У зв'язку з цим взаємодія окреслюється як неперервний діалог, у ході якого учасники спостерігають за діями один одного, осмислюють ці дії і відповідно реагують на них [11]. Дж. Мід визначив у структурі взаємодії дві підсистеми – «Я» (I) і «мене» (Me); до першої підсистеми він відніс суб'єктів соціальної взаємодії, які самовизначаються у відповідь на соціальні установки – свої та інших суб'єктів взаємодії. Другу підсистему вчений окреслив як комплекс установок, засвоених у результаті взаємодії з іншими людьми, при чому сприйнята внаслідок впливу думок, поглядів, міркувань інших людей [12].

У центрі взаємодії інтеракціоністи ставлять мову чи інші способи обміну інформацією, вважаючи, що за кожним словом чи іншим мовленнєвим знаком криється певне значення, про яке учасники взаємодії певним чином домовляються і використовують ці значення згідно з цілями взаємодії. Так реалізуються соціальні очікування від взаємодії, в центрі якої знаходяться ідеї, цінності, правила, норми, вірування; останні можуть змінюватися, відмирати, народжуватися саме в процесі взаємодії [13]. Результатом взаємодії в інтеракціонізмі проголошено соціальну структуру, яка виникає внаслідок співвідношення між «поверховими» і «глибокими» правилами її здійснення. При цьому поверховими правилами є самі соціальні норми, а глибокими – інтерпретаційні правила, завдяки яким виникають будь-які знаки і значення, суб'єкт-суб'єктні взаємини в навчанні та вихованні (А. Сікурел) [14].

У процесі взаємодії, як зазначається в символічному інтеракціонізмі, виробляються єдині критерії і стандарти поведінки людей один стосовно одного. Критерії поведінки, зрозумілі всім людям, Т. Парсонс назвав символічними посередниками; до них, на думку вченого, відносяться цінності, гроші, влада, закон [15]. За допомогою цих символічних посередників уможлиблюється регуляція соціальної взаємодії на основі соціально-економічних, політичних і соціокультурних критеріїв.

Особливості взаємодії між людьми аналізує також *теорія психоаналізу* З. Фрейда. Основні положення цієї теорії доводять, що в процесі взаємодії відтворюється дитячий досвід кожної людини та реалізуються поняття, засвоєні в ранньому дитинстві [16]. Домінація в дитинстві реакцій підлеглості призводить до небажання брати на себе відповідальність у взаємодії з іншими людьми в дорослому віці; при цьому домінують певні захисні реакції, серед яких науковці-психоаналітики виділяють кілька основних, безпосередньо пов'язаних з явищем взаємодії, як це представлено нами в таблиці 2.

Таблиця 2

Захисні механізми особистості (за теорією психоаналізу) та їх взаємозв'язок з категорією взаємодії

Захисний механізм	Сутність захисного механізму	Зв'язок з категорією взаємодії
Заперечення	Сутність механізму заперечення полягає у намаганні людини не помічати неприємну для неї дійсність і навіть заперечувати її.	У взаємодії може проявлятися як намагання заперечувати або не помічати критичні висловлювання на свою адресу, що часто призводить до згортання процесу взаємодії
Придушення	Виявляється у блокуванні внутрішніх стимулів, імпульсів, бажань, потягів і загроз, які викликають почуття провини, болю і сорому	У процесі взаємодії механізм придушення спрямований проти введення в її зміст думок, фактів, спогадів, пов'язаних з колишніми фрустраціями
Раціоналізація	Проявляє себе як спосіб виправдання діяч, в тому числі таким, що	Механізм раціоналізації дозволяє узгодити способи взаємодії, які позірно

	неспіввіірні моральним нормам соціуму	суперечать прийнятим правилам її реалізації
Формування реакції	Полягає у самоприховуванні мотиву власної дії внаслідок розвитку мотивів протилежного типу	У процесі взаємодії може виявлятися у навмисній підтримці уважного ставлення до іншого суб'єкта взаємодії при реальній до нього ворожості
Проекція	Дозволяє приписувати іншим свої власні негативні чи не схвалювані якості	У процесі взаємодії механізм проекції виявляється у вигляді приписування іншим її учасникам своїх власних негативних якостей, властивостей і рис з метою невизнання їх належності до себе
Інтелектуалізація	В основі цього механізму лежить намагання уникнути загрози з боку іншого шляхом абстрагування від ситуації чи її причини	Взаємодія за механізмом інтелектуалізації відбувається в інтелектуальних абстрактних термінах, поняттях і категоріях, які дозволяють свідомо уникати конфлікту
Заміщення	У реалізації цього захисного механізму виявляється намагання суб'єкта дії переадресувати інстинктивний імпульс	У процесі взаємодії механізм заміщення виявляє себе як можливість переадресувати свої проблеми у суб'єктних взаєминах до іншої особи більш чи менш морально

	від більш до менш загрозливого	прийнятним способом

Теорія психоаналізу тлумачить категорію взаємодії у класичній формі науки першої половини ХХ століття. Більш пізні теорії часто покладаються на соціологічні чи філософські досягнення науковців, використовуючи такі загальнонаукові теоретичні конструкти, як когнітивізм, герменевтику та ін. У контексті теорії когнітивізму досить цікавим з точки зору окреслення поняття взаємодії є *теорія балансу (когнітивного балансу)*, за якою відносини у процесі взаємодії залежать від ставлення однієї людини до іншої; тому взаємодія між людьми знаходиться або в стані балансу, або в стані прагнення до нього [17]. Дисбаланс у взаємодії викликає у її суб'єктів стан напруженості і тому виникає необхідність відновити збалансованість взаємин. В центрі теорії балансу знаходяться «тріади»: 1) суб'єкт сприйняття (Р); 2) інший суб'єкт взаємодії (О); 3) об'єкт взаємодії (Х). Різні варіанти взаємодії елементів тріади складають т.зв. «когнітивне поле», а завданням процесу взаємодії є її збалансованість. На прикладі сфери освіти когнітивне поле може включати педагога (О), учня\студента (Р) та навчальний предмет як об'єкт взаємодії (Х). Тріади можуть множитися внаслідок взаємодії з іншими такими само тріадами, створювати групи тріад тощо; таким чином можна розглядати процес взаємодії у групах з численними суб'єктами. За висновками засновника цієї теорії Ф. Хайдера когнітивна структура буде вважатися збалансованою, якщо в ній позитивні відношення будуть транзитивними (наприклад: «друг моїх друзів – мій друг»), а негативні – нетранзитивними (наприклад: «я не сприймаю друга мого друга») [18, с.7]. Таким чином, транзитивність у теорії балансу розглядається як характеристика взаємодії, коли відбувається перехід позитивного (чи навпаки, негативного) ставлення однієї людини до іншої, на третю особу, до якої починають ставитися відповідно.

Цікавим з точки зору категорії взаємодії є соціально-психологічне трактування поняття транзитивності, за яким розглядається транзитивне суспільство як множина численних взаємодій, де діють системні закономірності попередніх суспільних відносин, але вже проявляють себе закономірності нового соціуму [19]. У такому соціумі чітко виявляє себе криза ідентичності, за якої втрачається зміст і сутність соціальних категорій і норм, належних людині протягом довгого часу. Зауважимо, що в умовах глобалізаційних процесів в освіті криза ідентичності неминуха і накладає свій відбиток на явище взаємодії у будь-якому його вияві і за наявності у взаємодії будь-яких суб'єктів.

Висновок. У результаті науково-теоретичного аналізу провідних психологічних та соціально-психологічних теорій (теорія обміну, теорія символічного інтераціоналізму, теорія управління враженнями, психоаналіз, когнітивізм, теорія балансу) з'ясовано, що категорія взаємодії присутня у змісті кожної з них імпліцитно і відображає їх змістову та процесуальну сторони. Для комплексного аналізу категорії взаємодії важливо, однак, залучити також соціологічні й філософські теорії взаємодії, що й складає *перспективу наших подальших досліджень.*

Література:

20. Андреева Г.М. Зарубежная социальная психология XX столетия / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 2002. – 336 с.
21. Голев С. В. Политическая психология. Словарь-справочник / С. В. Голев. – Херсон: ОМУРЧ Украина ХФ, 2004. – 164 с.
22. Головин С. Словарь практического психолога / С. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 448 с.
23. Дубовская Е.М. Транзитивность общества как фактор социализации личности / Е. М. Дубовская // Психологические исследования. – 2014. Т. 7. – № 36. – С. 7.
24. История социологии в Западной Европе и США: учебник для вузов / Отв.ред. Г. В. Осипов. – М. : НОРМА, 2001. – 576 с.

25. Кемеров В. Философская энциклопедия / В. Кемеров. – М. : Панпринт, 1998. – 434 с.
26. Косолапов Н. А. Социальная психология и международные отношения / Н. А. Косолапов : монография. – М. : Наука, 1983. – 286 с.
27. Костандов Э.А. О физиологических механизмах «психологической защиты» и безотчетных эмоциях / Э. А. Констандов // Бессознательное. – В 3 т. – Т. 1. – Тбилиси : ТГУ, 1978. – С. 635 - 651.
28. Магун В. С. Потребности и психология социальной деятельности личности / В. Магун. – Л. : Наука, 1983. – 176 с.
29. Марцинковская Т.Д. Феноменология и механизмы развития: историко-генетический поход / Т. Д. Марцинковская // Психологические исследования. – 2012. – 5(24). – электронный ресурс. – режим доступа: <http://psystudy.ru>
30. Мид Дж. Избранное / Сб. переводов; РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований. Отделение социологии и социальной психологии; Сост. и перев. В. Г. Николаев; Отв.ред. Д. В. Ефременко. – М. : РАН ИНИОН, 2009. – 290 с.
31. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко : підручник. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.
32. Парсонс Т. Общетеоретические проблемы психологии / Т. Парсонс // Р.К. Мертон, Л.Брум., Л.С. Котрелл (ред.) Социология сегодня: Проблемы и перспективы. – М.: Прогресс, 1965. – С.25-67.
33. Психология личности: словарь-справочник / под. ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 201 с.
34. Современная и зарубежная социальная психология. Тексты / Под ред. Г. М. Андреевой. – М. : Просвещение, 1984. – 388 с. Головин С. Словарь практического психолога / С. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 448 с.
35. Философская энциклопедия : в 5 т. – М. : Изд-во Советская энциклопедия, 1960-1970. – Т.1. – 1960. – 988 с.

36. Фройджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Р. Фройджер, Дж. Фейдимен. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2004. – 608 с.
37. Хьелл Л. Теории личности / Хьелл Л., Зиглер Д. – СПб. : Питер, 1997. – 554 с.
38. Deutsch M. Theories in social psychology / Deutsch M., Krauss R.M. – New York: Basic Books, 1965. – p.82.

Косыгина Е. В. Проблема взаимодействия субъектов образовательного процесса в психологических теориях XX века

В статье представлено место и роль категории взаимодействия в классических психологических теориях XX века – теории обмена, теории символического интеракционизма, когнитивизма, теории психоанализа, теории баланса. Определена связь основных положений этих теорий с категорией взаимодействия. Обосновано значение классических психологических теорий для определения сущности и содержания категории взаимодействия субъектов образовательного процесса.

Ключевые слова: взаимодействие, субъект образовательного процесса, психологическая теория